

Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğünde ve Irk Bitig'de Hayvan İsimleri

Animal Names in the Comparative Dictionary of Turkish Dialects and Irk Bitig

ÖZET

Irk Bitig, runik harflerle yazılmış en eski Türkçe metindir. Maniheist Uygurlara ait olan Irk Bitig, içerisinde dini öğeler de barındırmakla birlikte esas olarak bir fal kitabıdır ve hayvanlar açısından oldukça zengin bir içeriğe sahiptir. Neredeyse her falda bir veya birden fazla hayvan bulunmaktadır. Hemen her toplumda hayvanlar somut varlıkları karşısında soyut anlamlara da sahiptirler. Toplumlar kutsal ve kıymetli gördükleri hayvanlar ile kendilerine destanlar ve mitolojiler üretir, kendilerine bu hayvanların ruhani bir önderlik ettiklerine inanırlar. İşte Maniheist Uygur Türkleri de bu şekilde baktıkları fallarına bu anlamları yükleyerek, fallarını iyi ve kötü olarak ayırmışlardır. Bu ayrımlarda hayvanlar da varlıklarıyla falın iyi veya kötü olup olmadığını kimi zaman belirtmektedir. Irk Bitig'in bozulmadan elimize geçmiş olması onu Türkoloji açısından çok değerli kılmaktadır. Bu sebeple birçok Türkolog tarafından Irk Bitig çeşitli yönleriyle incelenmiştir. Kitap içerisinde bulunan hayvan adları bugün dahi Türk lehçeleri içerisinde ya aynı şekilde ya da çeşitli ses değişimleri geçirmiş bir halde yaşamaktadır.

Bu makalede Irk Bitig'de bulunan hayvan adlarını tespit edilerek Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğünde bulunan dokuz Türk lehçesindeki halleri verilecek ve varsa değişimler gösterilecektir. Dokuz Türk lehçesi; Batı, Doğu ve Kuzey olarak üç grupta gösterilmektedir. Bu tespitlerde, fallarda tekrar eden hayvan adları bir tek olarak alınacak ve geçtikleri falların numaraları belirtilecektir.

Anahtar Kelimeler: Irk Bitig, Hayvan adları, Runik yazı

ABSTRACT

Irk Bitig is the oldest Turkish text written in runic letters. Although it contains religious elements, Irk Bitig, which belongs to the Manichaean Uyghurs, is essentially a fortune book and has a very rich content in terms of animals. Almost every fortune contains one or more animals. In almost every society, animals have abstract meanings in addition to their concrete existence. Societies produce epics and mythologies with animals that they consider sacred and valuable, and they believe that these animals provide spiritual leadership. Manichaean Uyghur Turks attributed these meanings to their fortunes and divided their fortunes into good and bad. In these distinctions, animals sometimes indicate whether the fortune is good or bad with their presence. The fact that we have obtained Irk Bitig intact makes it very valuable in terms of Turcology. For this reason, Irk Bitig has been examined in various aspects by many Turcologists. Even today, the animal names in the book survive in Turkish dialects either in the same form or with various sound changes.

In this article, the animal names in Irk Bitig will be identified, their forms in the nine Turkish dialects in the Comparative Dictionary of Turkish Dialects will be given, and any changes, if any, will be shown. Nine Turkish dialects; They are shown in three groups as West, East and North. In these determinations, the animal names that repeat in the fortune-telling will be taken as one and the numbers of the fortune-telling in which they are mentioned will be stated.

Keywords: Irk Bitig, Animal names, Runic writing

GİRİŞ

Tarihin başından beri insanlar yaşadıkları coğrafyadan ve çevrelerindeki hayvanlardan etkilenmişlerdir. Bu durum bütün toplumlarda hayvanlarla ilişkiler kurmalarına ve onlara somut anlamlarının dışında soyut anlamlar da katmalarına neden olmuştur. Bu durumdan dolayı hayvan sembolizmi bütün kültürlerde yer alır (Tokyürek, 2013, s. 222). Irk Bitig'de hem bu açıdan önemlidir hem de runik yazı ile yazılmış ve kitap formunda bu zamana kadar ulaşmış tek eserdir. Maniheist Uygurlara ait olan bu kitap bir fal kitabıdır. Bu yazma eserin yazılış tarihi tam olarak bilinmese de eserin dil yapısı ve yazım özelliklerine bakarak dokuzuncu yüzyılın başlarından kalma olduğu anlaşılmaktadır. Bu fal kitabının keşfedildiği yer, Doğu Türkistan'da bulunan Tun-huang'da, "Bin Buda Mağaraları" olarak adlandırılan bir yerdeki el yazmaları deposunda bulunmuştur (Tekin, 2019, s. 13). Irk Bitig içerisinde dinî olabilecek unsurlara sahip olsa da dinî bir eser değildir; bir fal kitabıdır (Ercilasun, 2016, s. 232). Irk Bitig'in elimizdeki tek orijinal yazma nüshası Londra'da bulunan British Museum'da bulunmaktadır. Irk Bitig'de 65 fal ve her falın sonunda falı açıklayan tek satırlık yorumlar bulunmaktadır. Son bölümünde ise 2 paragraf uzunluğunda hatime bulunmaktadır. Irk Bitig'in fal yapısı şöyledir: Üç kez atılan bir zarın her atıldığında ortaya çıkan rakamların birleştirilmesi ve yazılması şeklindedir (Aydoğanlar, 2012, s. 27).

Buğra Erkurt¹

How to Cite This Article

Erkurt, B. (2024). "Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğünde ve Irk Bitig'de Hayvan İsimleri", Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences, 10(1):43-54. DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.10619888>

Arrival: 31 October 2023
Published: 31 January 2024

International Journal of Social, Humanities and Administrative Sciences is licensed under a Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License.

This journal is an open access, peer-reviewed international journal.

¹ Yüksek Lisans Öğrencisi, Kocaeli Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı, İstanbul, Türkiye. ROR ID: <https://ror.org/0411seq30>

Irk Bitig üzerine ilk çalışmayı Vilhelm Thomsen² yapmıştır. V. Thomsen'in bu yayını Irk Bitig'in yazı çevirisi, İngilizce çevirisi ve bazı sorunlu sözcükler üzerine açıklayıcı notlarını içermektedir. V. Thomsen'in yayınında bazı sözcükler yanlış anlaşılmiş ve yanlış adlandırılmıştır (Tekin, 2019, s. 13-14). Türkiye' de ikinci kez Irk Bitig Hüseyin Namık Orkun³ tarafından çalışıldı. H. Namık Orkun'un çalışması Talat Tekin'in aktardığına göre kötü bir çeviriden ibarettir fakat H. Namık Orkun bu çalışmasında Thomsen tarafından yanlış yorumlanan iki sözcüğü düzeltmiştir (Tekin, 2019, s. 14). Üçüncü çalışmayı yapan ise S. Ye. Malov⁴'dur. Fakat Malov'un çalışması da T. Tekin'in tabiriyle kötü bir çeviriden ibarettir (Tekin, 2019, s. 14). Öte yandan Marcel Erdal, H. N. Orkun ve S. Ye. Malov'un çalışmalarını "çözümlemesi güç bölümleri kendi görüşlerine göre açıklamaya çalışmışlardır" şeklinde tarif etmektedir (Erdal, 1977, s. 87). Bu üç çalışmanın ardından Sir Gerard Clauson⁵ ve Marcel Erdal⁶, Irk Bitig üzerine çalışmış ve önemli birer makale yayınlamıştır. Bu çalışmalar ile Irk Bitig metni üzerinde önemli düzeltmeler yapılmış olsa da birçok sorunlu söz öbeği ve sözcük hala çözümlenmemiştir (Tekin, 2019, s. 14). Irk Bitig üzerine bir başka çalışma da James Hamilton⁷ tarafından yapılmıştır. Irk Bitig'in hatime bölümü üzerine önemli bir yayın yapmıştır. Hamilton çalışması: Irk Bitig'in Sangun İtacuk'un kardeşi olan ve adını bilmediğimiz genç bir mürit tarafından ağabeyi için yazılmış olduğunu kesin olarak gün yüzüne çıkarmıştır (Tekin, 2019, s. 14). Irk Bitig üzerine çalışan ve bütün metni ele alıp yayınlayanlardan biri de T. İkedada⁸'dır. İkedada, metinde önemli düzeltmeler yapmış olmasına karşın Thomsen yayınında olduğu gibi birçok sorunlu sözcük ve sözcük öbeği de çözümsüz kalmıştır (Tekin, 2019, s. 14). Bütün bu araştırmacıların yanında bir başka çalışmayı da Adám Molnár⁹ yapmıştır. Irk Bitig üzerine son çalışmayı da Talat Tekin¹⁰ gerçekleştirmiştir. Talat Tekin'in çalışması kısa bir giriş bölümünün hemen ardından Irk Bitig'in metin kısmı ile bu metnin yeni bir çevirisini, ardından yapıtta geçen söz ve söz öbekleri ile ilgili izahları, Irk Bitig'de geçen tüm sözcüklerin analitik dizimi ve tıpkıbasımını içermektedir (Tekin, 2019, s. 14-15).

Görüldüğü gibi Irk Bitig Türk dili tarihi ve kültürü açısından çok büyük bir önemi vardır. Aşağıda göreceğiniz çalışmada Irk Bitig'de geçen hayvan adlarını tespit edilmiştir. Irk Bitig'de geçen hayvan adlarının Irk Bitig'de nasıl geçtiği ve Türkiye Türkçesi halleri verilmiş ve Karşılaştırmalı Türk lehçeleri Sözlüğünde bulunan dokuz Türk lehçesindeki karşılıklarını gösterilmiştir. Ayrıca bu lehçeler arasındaki ses değişimleri ise parantez içinde belirtilmiştir.

IRK BİTİĞ'DE GEÇEN HAYVAN ADLARI

At

Bu fallarda en çok geçen hayvan adıdır. Geçtiği fallar şunlardır: 2, 5, 11, 16, 17, 19, 24, 35, 36, 39, 47, 50, 55, 56, 65
Irk Bitig' de bu kelime; bi (tay), adgır(aygır), kulun(tay), yunt(at), yılık(at), kısrak, binek gibi kelimelerle de kullanılmıştır.

Batı grubu:

Türkiye Tr. = at (değişim yoktur)

Azerbaycan Tr. = at (değişim yoktur)

Türkmen Tr. = at (değişim yoktur)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = at (değişim yoktur) yılık (kullanılan diğer isim)

Kazak Tr. = at (değişim yoktur) jilkı (y->j- söz başı sızıcılaşma)

Kırgız Tr. = at (değişim yoktur)

Tatar Tr. = at, yılık (değişim yoktur)

Doğu Grubu

Özbek Tr. = at (a->à- genişleme bu diyalektin ayırt edici özelliğidir)

² Journal of Asiatic Society, 1912, s. 190-214.

³ ORKUN, H. N. (1938). Eski Türk Yazıtları II, Türk Dil Kurumu, İstanbul.

⁴ MALOV, S. Ye. (1951). Pamyatniki drevnetyurkskoy pis'mennosti, tekstı i issledovaniya, Moskva-Leningrad.

⁵ Clauson G. (1961). Notes on The Irk Bitig, Ural-Altäische Jahrbücher, XXXIII (3-4):218-225.

⁶ ERDAL, M. (1977). "Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 25(1977):87-119.

⁷ Hamilton J. (1973). "Le Colophon de l' Irq Bitig", Turcia VII, 7-19.

⁸ İkedada T. (1984). "The Irk Bitig, an Ancient Turkic Book of Divination", The Bulletin of The International Institute for Linguistic Sciences, VI(1):81-125.

⁹ Molnár A. (1996). "Trace of Shamanism in the Irk Bitig "Book of Divination"" Uluslararası Türk Dili Kongresi, 1992, Türk Dil Kurumu, 367-371, Ankara.

¹⁰ Tekin T. (1993). Irk Bitig: The Book of Omens, Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.

Uygur Tr. = at (değişim yoktur)

Kartal

Bu hayvan şu fallarda geçer; 3, 23, 43, 51

Kelime Irk Bitig' de "kara kuş ve kekük" şeklinde kullanılmıştır. Kekük Talat tekine göre bir tür doğan ya da kartal anlamındadır (Tekin, 2019, s. 55).

Batı Grubu:

Türkiye Tr. "kartal" (değişim yoktur)

Azerbaycan Tr. = gartal (k->g- kelime başı "k" sesi tonlularak "g" olmuştur)

Türkmen Tr. = bürgüt (-k->-ğ- tonlulaşma)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = börköt (-ü->-ö- genişleme, -ü->-ö- uzak benzeşme)

Kazak Tr. = bürkit (-ü->-i- düzleşme)

Kırgız Tr. = bürküt (değişim yoktur)

Tatar Tr. = börküt (-ü->-ö- genişleme, -ü->-i- düzleşme)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = bürgüt (-k->-g- tonlulaşma)

Uygur Tr. = bürküt (değişim yoktur)

Şahin/Doğan

Kelimenin geçtiği fallar; 4, 43, 44, 64' tür. Kelime Irk Bitig' de "togan" şeklinde geçiyor. Talat Tekin'e kitabında togan kelimesini sözlük kısmında "doğan, şahin" karşılığı kullanılıyor (Tekin, 2019, s. 62). Şahin kelimesi Farsça kökenli bir kelime olduğu için biz bu kelimeyi doğan olarak inceleyeceğiz.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = doğan (t->d- tonlulaşma, VgV>VğV sızıcılaşma)

Azerbaycan Tr. = tārlan, gızılguş (bulunamadı)

Türkmen Tr. = lāçın, elğuş (a->ā- yarı kalınlaşma.)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = toyğon, ılasın, doğan, toğan (toyğon=&>y ses türemesi -g->-ğ- sızıcılaşma -a->-o- uzak benzeşme/ doğan= t->d- tonlulaşma -g->-ğ- sızıcılaşma/ toğan= VgV>VğV sızıcılaşma)

Kazak Tr. = tuyğın (-o->-u- daralma &>y ses türemesi -g->-ğ- sızıcılaşma -a->-ı- daralma)

Kırgız Tr. = şumkar (-n->-m- dudaksıllaşma)

Tatar Tr. = laçın, toyğon (Moğ. "naçın" -n->-l- damaksıllaşma, -i->-ı- kalınlaşma/&>y ses türemesi -g->-ğ- sızıcılaşma -a->-o- uzak benzeşme)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = lāçın (Moğ. "naçın" kelimesinden gelir. -n->-l- damaksıllaşma, a-> à- genişleme)

Uygur Tr. =laçın, şunqar (-ı->-i- incelleme, şunqar kelimesi ise Uygurcadır)

Deve

Kelime; 5, 20, 46'ncı fallarda geçmektedir. Kelime bugra (erkek deve), titir (dişi deve) ve tebe şeklinde geçmektedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = deve (t->d- tonlulaşma, -b->-v- sızıcılaşma)

Azerbaycan Tr. = dāvā (t->d- tonlulaşma, -b->-v- sızıcılaşma, -e->-ā- kalınlaşma)

Türkmen Tr. = düye (t->d- tonlulaşma, -e->-ü-: daralma, VbV>VyV akıcılaşma)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = doyä (t->d- tonlulaşma, VvV>VyV akıcılaşma, -e>-ä kalınlaşma)

Kazak Tr. = tüye (e->ü- daralma, VbV>VyV akıcılaşma)

Kırgız Tr. = tō (-b->-&-, -e>-&, e>ō yuvarlaklaşma ve uzama)

Tatar Tr. = döyä (t->d- tonlulaşma, -e->-ö- yuvarlaklaşma, VbV>VyV akıcılaşma, -e>-ä kalınlaşma)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = tüyä (e->ü- daralma, VbV>VvV sızıcılaşma, -e>-ä kalınlaşma)

Uygur Tr. = togä (e->o- yuvarlaklaşma VbV>VgV damaksılaşma, -e>-ä kalınlaşma)

Ayı

Kelime 6. falda geçmektedir. Irk Bitig' de kelime “adıg” (Eski Türkçe) olarak geçmektedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = ayı (VdV>VyV damaksılaşma, -g>-& düşmüştür)

Azerbaycan Tr. = ayı (VdV>VyV damaksılaşma, -g>-& düşmüştür)

Türkmen Tr. = ayı (VdV>VyV damaksılaşma, -g>-& düşmüştür)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = ayıv (VdV>VyV damaksılaşma, -g>-v sızıcılaşma)

Kazak Tr. = ayuv (VdV>VyV damaksılaşma, -ı->-u- yuvarlaklaşma, -g>-v sızıcılaşma)

Kırgız Tr. = ayū (VdV>VyV damaksılařma, -ı->-ū yuvarlaklařma ve uzama)

Tatar Tr. = ayu (VdV>VyV damaksılaşma, -ı->-u yuvarlaklaşma)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = äyik (a->ä- genişleme, VdV>VyV damaksılaşma, -g>-k tonsuzlaşma)

Uygur Tr. = eyik (a->e- incelme, VdV>VyV damaksılaşma, -ı->-i- incelme, -g>-k tonsuzlaşma)

Domuz

Kelime 6. falda geçmektedir. Kelime Irk Bitig' de tonguz (Eski Türkçe) olarak geçmektedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = domuz (t->d- tonlulaşma, VngV>VmV dudaksılaşma)

Azerbaycan Tr. = donuz (t->d- tonlulaşma, VngV>VnV art-damak n sesi diş konsonantı n sesi olmuştur)

Türkmen Tr. = doņuz (t->d- tonlulaşma, -ng-:-ņ- korunmuştur)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = suska

Kazak Tr. = doņız, şoşka, kaban (-ng-:-ņ- korunmuştur, -u->-ı- düzleşme)

Kırgız Tr. = doņuz, çoçko (t->d- tonlulaşma, -ng-:-ņ- korunmuştur)

Tatar Tr. = dungız, çuça (t->d- tonlulaşma, -u->-ı- düzleşme)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = çoça, tongız (t-:t- korunmuştur, -g->-ğ- sızıcılaşma, -u>-ı düzleşme)

Uygur Tr. = tonguz, kavan, çoça (-g->-ğ- sızıcılaşma)

Yılan

Kelime 8. falda geçmektedir. Irk Bitig' de yılan şeklinindedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = yılan (değişim yok)

Azerbaycan Tr. = ilan (y->&- düşmüştür)

Türkmen Tr. = yılān (a->ā- yarı kalınlaşma)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = yılan (Irk Bitig' deki haliyle aynı)

Kazak Tr. = jılan (y->j- sızıcılaşma)

Kırgız Tr. = cılan (y->c- kelime başı y'ler bu diyalekte c olur)

Tatar Tr. = yılan (Irk Bitig' deki haliyle aynı)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = ilān (y->&- düşmüş, -a->-ā- genişleme)

Uygur Tr. = jılan (y->j- sızıcılaşma -ı->-i- incelme)

Kaplan

Kelime 10, 31, 49. fallarda geçmektedir. Irk Bitig' de bars kelimesi kaplan, leopar anlamlarındadır.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = pars (b->p- tonsuzlaşma)

Azerbaycan Tr. = gaplan, bars (değişim yoktur)

Türkmen Tr. = gaplaŋ

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = bars, kaplan (değişim yoktur)

Kazak Tr. = barıs (-&->-ı- ünlü türemesi)

Kırgız Tr. = kabılan

Tatar Tr. = bars, çuar, yulbarıs (değişim yoktur)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = kâplān

Uygur Tr. = bars (değişim yoktur)

Kuğu

Kelime 35. falda geçmektedir. Kelime Irk Bitig' kugu şeklindedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = kuğu (VgV>VgV sızıcılaşma)

Azerbaycan Tr. = gu guşu (k->g- tonlulaşma, -g->-&-, -u->-&)

Türkmen Tr. = guv (k->g- tonlulaşma, -g->-v sızıcılaşma, -u->-& son hecedeki u düşmüştür)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = akkoş

Kazak Tr. = kuv, ak kuv (g->v- sızıcılaşma, -u->-& son sesi düşmüştür)

Kırgız Tr. = ak kũ (-g->-&- sesi düşmüş ve ilk hecedeki u sesi uzamış)

Tatar Tr. = akkoş

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = àkkuş

Uygur Tr. = kuv, akkuş (k:k korunmuştur, -g->-v sızıcılaşma, -u->-& son hecedeki u düşmüştür)

Kuzgun

Kelime 14 ve 54. fallarda geçmektedir. Kekime Irk Bitig' de de kuzgun şeklindedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = kuzgun (değişim yoktur)

Azerbaycan Tr. = guzğun (k->g- tonlulaşma -g->-ğ- sızıcılaşma)

Türkmen Tr. = gara garğa (k->g- tonlulaşma k->g- tonlulaşma -g->-ğ- sızıcılaşma)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = kozğun (-u->-o- yuvarlaklaşma -g->-ğ- sızıcılaşma)

Kazak Tr. = kuzgın (g->-ğ- sızıcılaşma -u->-ı düzleşme)

Kırgız Tr. = kuzğun (-g->-ğ- sızıcılaşma)

Tatar Tr. = kozgın (-u->-o- genişleme -g->-ğ- sızıcılaşma -u->-ı düzleşme)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = kuzğun (-g->-ğ- sızıcılaşma)

Uygur Tr. = kuzğun (-g->-ğ- sızıcılaşma)

Kuş

Kelime 15. falda geçer. Kelime Eski Türkçe' de de aynı şekildedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = kuş (değişim yoktur)

Azerbaycan Tr. = guş (k->g- tonlulaşma)

Türkmen Tr. = guş (k->g- tonlulaşma)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = koş (-u->-o- genişleme)

Kazak Tr. = kus (-ş->-s Türkiye Türkçesindeki bütün ş'ler "s" şeklindedir. Bu diyalektin özelliğidir)

Kırgız Tr. = kuş (değişim yoktur)

Tatar Tr. = koş (-u->-o- genişleme)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = kuş (değişim yoktur)

Uygur Tr. = kuş (değişim yoktur)

Geyik

Kelime 15, 45, 60 ve 62. fallarda geçmektedir. Irk Bitig' de kelime kiyik, yargun, sıgun (erkek geyik) şeklindedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = geyik (k->g- tonlulaşma, -i->-e- genişleme)

Azerbaycan Tr. = keyik (-i->-e- genişleme)

Türkmen Tr. = süğun (-i->-ü- yuvarlaklaşma VgV>VğV sızıcılaşma)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = bolan (kelime bulunamamıştır)

Kazak Tr. = buğı, bulan (u->-ı- düzleşme)

Kırgız Tr. = buğu, maral (VgV>VğV sızıcılaşma)

Tatar Tr. = bolan (kelime bulunamamıştır)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = buğu (VgV>VğV sızıcılaşma)

Uygur Tr. = buğa (VğV>VğV sızıcılaşma, u->a- genişleme)

Hüthüt

Kelime 21. falda geçmektedir. Irk Bitig adlı eserde tek bir falda yer almaktadır. Bu falın asıl hâlindeyse hüthüt ismini karşılayan ifade üpgük sözcüğü ile gösterilmiştir. Talat Tekin, falın çevirisini yaparken de üpgük isminin karşılığını hüthüt ismiyle vermiştir (Tekin, 2019, s. 29). Sözlük-Dizin kısmındaysa ismin açıklamasını ibibik ve hüthüt kuşu ifadeleriyle yapmıştır (Tekin, 2019, s. 64). Kelime Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğünde bulunamamıştır.

Tarla Kuşu

Bu kelime Irk Bitig' de 23. falda geçmektedir. Irk Bitig' de kelime çekik¹¹ şeklinde verilmiştir. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğünde kelime ile ilgili bir bilgi bulunamadı.

Öküz

Bu kelime 25, 37. fallarda geçmektedir. Kelime Irk Bitig' de öküz şeklinde geçmektedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = öküz (değişim yoktur)

Azerbaycan Tr. = öküz (değişim yoktur)

Türkmen Tr. = öküz (değişim yoktur)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = ügiz, konan (ö->ü- daralma, VkV>VgV tonlulaşma, -ü>-i düzleşme)

Kazak Tr. = ögiz (VkV>VgV tonlulaşma -ü>-i düzleşme)

Kırgız Tr. = ögüz (VkV>VgV tonlulaşma)

Tatar Tr. = ügiz (ö->ü- daralma VkV>VgV tonlulaşma -ü>-i düzleşme)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = hökiz (&->h- kelime başında türemiştir -ü>-i düzleşme)

Uygur Tr. = höküz (&->h- kelime başında türemiştir)

Karınca

Bu kelime 37. falda geçmektedir. Irk Bitig' de kelime kumursga şeklinde geçmektedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = karınca (-ç>-c tonlulaşma, k> & ses düşmesi)

Azerbaycan Tr. = garişga (k->g- tonlulaşma, -n->-ş- sızıcılaşma, -ç>-g tonlulaşma)

Türkmen Tr. = garınca (k->g- tonlulaşma)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = kımırıska (-u->-ı- düzleşme, -g>-k tonsuzlaşma)

Kazak Tr. = kumırıska (u->ı- düzleşme, -g>-k tonsuzlaşma)

Kırgız Tr. = kur murska ((-&>-r ses türemesi)

Tatar Tr. = kırmıska (u->ı- düzleşme &->-r- ses türemesi -g>-k tonsuzlaşma)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = çümali, kumurska (çümali -a->-à- yarı incelleme, kumurska -g>-k tonsuzlaşma)

Uygur Tr. = çümülä (a->ü- daralma, -i>-ä damaksıllaşma)

¹¹ Kelimenin yazılışı ile ilgili Talat Tekin'in itirazı vardır. Bakınız. (Tekin, 2019, s. 39-40).

Koyun

Bu kelime 27, 37. fallarda geçmektedir. Irk Bitig' de kelime kony şeklinde geçmektedir. Eski Uygur Türkçesi y ağzı ve n ağzı diye iki kısma ayrılır. Çin tarihçilerinden öğrenildiği kadarıyla siyasi birlikler ve felaketler, muhtemelen dil bakımından farklı olan Türk boylarını çıkarttı (Gabain, 1995, s. 2).

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = koyun (-&->-u- n-y arası ses türemesi)

Azerbaycan Tr. = goyun (k->g- tonlulaşma -&->-u- ses türemesi)

Türkmen Tr. = guçak, goyun (k->g- tonlulaşma -&->-u- arası ses türemesi)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = kuyın, harık (bärän) (o->u- daralma -&->-i- ses türemesi)

Kazak Tr. = koyın (-&->-i- ses türemesi)

Kırgız Tr. = koyun (-&->-u- arası ses türemesi)

Tatar Tr. =kuyin, koçak (o->u- daralma -&->-i- ses türemesi)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = koyin (-&->-i- ses türemesi)

Uygur Tr. = koyun, kucak (-&->-u- arası ses türemesi)

Kurt

Bu kelime 27. falda geçmektedir. Irk Bitig' de böri şeklinde geçmektedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = kurt

Azerbaycan Tr. = gurd, canavar (k->g- tonlulaşma -t>-d tonlulaşma)

Türkmen Tr. = gür̄t, mȫcek, bȫri (-ö->-ȫ- yarı kalınlaşma)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = büri (ö->ü- daralma)

Kazak Tr. = böri, kaskır

Kırgız Tr. = bȫr̄ü, karışkır (-i>-ü yuvarlaklaşma)

Tatar Tr. = büri (ö->ü- daralma)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = böri (değişim yoktur)

Uygur Tr. = bȫr̄ä (-i>-ä genişleme)

İnek

Bu kelime 41. falda geçmektedir. Kelime Irk Bitig' de ingek şeklindedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = inek (VngV>VnV dönüşmüş)

Azerbaycan Tr. = inak (Vng>nV dişselleşme -e>-a kalınlaşma)

Türkmen Tr. = sığır

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = hıyır

Kazak Tr. = sıyır

Kırgız Tr. = uy, inek (VngV>VnV dişselleşme dönüşmüş)

Tatar Tr. = sıyır

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = siğir

Uygur Tr. = kala, inak, siyir (ng->n- dişselleşme -e->-a kalınlaşma)

Buzağı

Bu kelime 41. faldada geçmektedir. Irk Bitig' de buzağı şeklindedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = buzağı (VgV>VğV sızıcılışma u->ı- daralma)

Azerbaycan Tr. = buzov (-a->-o- yuvarlaklaşma -g->-v sızıcılışma)

Türkmen Tr. = göle

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = bızav, harayak (u->ı- düzleşme -g->-v sızıcılışma)

Kazak Tr. = buzav (-g->-v sızıcılışma)

Kırgız Tr. = muzō (b->m- dudaksıllaşma-a->-ō yuvarlaklaşma ve gu sesi düşüp o sesi uzamış)

Tatar Tr. = bozav (u->o- genişlemiş -g->-v sızıcılışma u sesi düşmüş)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = buzàk (-a->-à yarı kalınlaşmış)

Uygur Tr. = mozay (b->m- dudaksıllaşma -u->-o- genişleme -g->-y akıcılışma)

Su Kuşu

Bu kelime 43. faldada geçmektedir. Irk Bitig' de bu kelime ügüz kşu (ırmak kuşu) şeklinde geçmektedir. Talat Tekin Irk Bitig kitabında ügüz kuşu" ırmak kuşu" ibaresini kuşlayu bar- "kuş avına gitmek" şeklinde alır ve eylemin nesnesi olduğunu söyler (Tekin, 2019, s. 43). Bu hayvan ile ilgili Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğünde kelime ile ilgili bir bilgi bulunamadığı için incelemedik.

Tavşan

Bu kelime 44. faldada geçmektedir. Irk Bitig' de kelime tabışgan şeklindedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = tavşan (-b->-v- sızıcılışma ikinci hecedeki ı sesi düşmüş +gan> +an son hecede g sesi düşmüş)

Azerbaycan Tr. = dovşan (t->d- tonlulaşma a->-o- yuvarlaklaşma)

Türkmen Tr. = tovşan (a->-o- yuvarlaklaşma)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = kuyan

Kazak Tr. = koyan

Kırgız Tr. = koyon

Tatar Tr. = kuyan

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = kuyàn

Uygur Tr. = toşkan (b ve ı sesleri düşmüş +gan> #k tonsuzlaşma)

Tilki

Bu kelime 46. faldada geçmektedir. Irk Bitig' de tilkü şeklinde geçmektedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = tilki (-ü>-i düzleşme)

Azerbaycan Tr. = tülkü (i->ü- gerileyici uzak benzeşme)

Türkmen Tr. = tilki (-ü>-i düzleşme)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = tölkö (i->ö- yuvarlaklaşma -ü>-ö genişleme)

Kazak Tr. = tülki (-ü>-i göçüşme)

Kırgız Tr. = tülkü (i->ü- gerileyici uzak benzeşme)

Tatar Tr. = tölki (i->ö- yuvarlaklaşma -ü>-i düzleşme)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = tülki (ü->i- göçüşme)

Uygur Tr. = tülkä (i->ü- düzleşme -ü>-ä yarı genişleme)

Yaban Keçisi

Bu kelime 49. falda geçmektedir. Irk Bitig' de amga şeklindedir. Keçi kelimesi Eski Türkçe' de eçkü kelimesiyle eş kökenlidir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = keçi (k->e- göçüşme -ü>-i düzleşme)

Azerbaycan Tr. = keçi (k->e- göçüşme -ü>-i düzleşme)

Türkmen Tr. = geçi (k->e- göçüşme k->g- tonlulaşma -ü>-i düzleşme)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = kâzä (k->e- göçüşme -e->-ä- damaksıllaşma -ç->-z- ötümlüleşme)

Kazak Tr. = eşki (ç->ş- sızıcılaşma -ü>-i düzleşme)

Kırgız Tr. = eçki (-ü>-i düzleşme)

Tatar Tr. = kâzä, kâcä (k->e- göçüşme -e->-ä- damaksıllaşma -ç->-c- tonlulaşma -ü>-ä damaksıllaşma düzleşme)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = eçki (-ü>-i düzleşme)

Uygur Tr. = öçkä (e->ö- yuvarlaklaşma -ü>-ä damaksıllaşma düzleşme)

Turna

Bu kelime 61. falda geçmektedir. Irk Bitig' de turnya şeklindedir.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = turna (-ny>-n dişselleşme)

Azerbaycan Tr. = durna (t->d- tonlulaşma -ny>-n- dişselleşme)

Türkmen Tr. = durna (t->d- tonlulaşma -ny>-n- dişselleşme)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = torna (u->o- genişleme -ny>-n- dişselleşme)

Kazak Tr. = turna (u->ı- düzleşme -ny>-n- dişselleşme)

Kırgız Tr. = turna (-ny>-n- dişselleşme)

Tatar Tr. = torna (u->o- genişleme -ny>-n- dişselleşme)

Doğu Grubu:

Özbek Tr. = turnä (-ny>-n- dişselleşme -a>-ä yarı kalınlaşma)

Uygur Tr. = turna (-ny->-n- dişselleşme)

Karaca

Bu kelime 63. falda geçmektedir. Irk Bitig' de elik şeklindedir. Karaca kelimesi ile ilgili Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğünde kelime ile ilgili bir bilgi bulunamadı. Kiyik karaca dışında geyik anlamında da kullanılmaktadır.

Batı Grubu:

Türkiye Tr. = karaca

Azerbaycan Tr. = cüyür

Türkmen Tr. = keyik, maral (i->e- genişleme)

Kuzey Grubu:

Başkurt Tr. = yäyrän, maral, kır kätzähi, korolay

Kazak Tr. = elik

Kırgız Tr. = elik

Tatar Tr. = cäyrani maral, kır kəcäsi

Doğu Grubu:

Özbek Tr. =kiyik (değişim yoktur)

Uygur Tr. = tağ öçki, ähu

SONUÇ

Bu çalışmamızda Irk Bitig'in içerisinde bulunan 65 falda geçen hayvan adlarını inceledik. 65 faldan 42'sinde hayvan adları geçmekte ve bu hayvan adlarından tekrarlayanları da çıkartırsak toplam da 26 farklı hayvan adı bulunmaktadır. Bu hayvan adlarını, Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü yardımı ile inceledik. İnceleme içerisinde bulunan Türk lehçelerini; Doğu, Batı ve Kuzey grubu şeklinde üç gruba sınıflandırdık. İncelemeler sonucunda dokuz Türk lehçesinde; ilk hecede bulunan vokallerin genişlemesine, kalınlaşmasına, kelime başı ve ortasında konsonantların tonlulaşmalarına rastlanmıştır. Uzak benzeşmeler, ses türemeleri, akıcılığa, sızıcılığa, damaksıllığa ve vokallerin daralmasına da rastlanmıştır. İki vokal arasında kalan ötümsüz seslerin ötümlüleşmesi ve lehçelerin özelliklerine göre ikinci hecede ses erimelerine rastlanmıştır (Türkiye, Azerbaycan ve Türkmen Türkçelerinde adıg>ayı değişimi gösterilebilir g->&).

Bu ses değişimleri lehçelerin kendine has belirleyici özellikleri olabildiği gibi (örnek olarak Özbek Türkçesi a->à- genişleme bu diyalektin ayırt edici özelliğidir. at>ät) gruplara mensup lehçelerin çoğunu veya tamamını kapsayan genel özellikler olabilmektedir. Örnek olarak Batı grubu Türk lehçelerinde t->d- değişimi gibi (Türkiye Tr.> Azerbaycan Tr.> Türkmen Tr. deve> dävä> düye).

Bunlar dışında lehçelerde kimi hayvan adları zaman içerisinde ya kullanımdan kalkmış ya da yanlarına başka isimler de eklenmiştir. Bu durum aynı hayvanı karşılayan birden fazla ismin varlığına yol açmaktadır (Başkurt Tr. = toyğon, ılasın, doğan, toğan gibi).

Bunlar dışında bir de Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğünde olmayan hayvan adları da bulunmaktadır. Bunlar; hüthüt, tarla kuşu (kuş kelimesinin kendisi bulunmaktadır ve yukarıda incelenmiştir), su kuşu ve karaca hayvanlarıdır.

KAYNAKÇA

Aydoğanlar, E. (2012). "Irk Bitig'de Hayvan Adları ve Hayvanlarla İlişkili Kavramlar", International Journal of Social and Economic Sciences, 2(I):27-30.

B., Ercilasun A.; Aliyev A. M., Şayhulov A., Kajıbek E. Z., Uulu K. K., Yusuf B., Göklenov C., Mahpir V. U., Çeçenov A. (1992). Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü, Kültür Bakanlığı, Ankara.

Ercilasun, A. B. (2016). Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi, Akçağ Yayınları, Ankara.

Erdal, M. (1977). "Irk Bitig Üzerine Yeni Notlar", Türk Dili Araştırmaları Yıllığı - Belleten, 25(1977):87-119.

Gabain, A. V. (1995). Eski Türkçenin Grameri, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara.

Tekin, T. (2019). Irk Bitig, Türk Dil Kurumu, Ankara.

Tokyürek, H. (2013). "Eski Uygurcada Hayvan Adları ve Bunların Kullanım Alanları", Türklük Bilimi Araştırmaları, 33:222-281.